

W.H. Weenink

Vrouw achter de troon

Marie Anne Tellegen 1893-1976

Boom Amsterdam

© 2014 W.H. Weenink

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden van de illustraties te achterhalen. Mocht u desondanks menen dat uw rechten niet zijn gehonoreerd, dan kunt u contact opnemen met Uitgeverij Boom.

Afbeelding omslag Marie Anne Tellegen (met kapje) assisteert koningin Juliana bij de ondertekening van een nieuw Statuut voor het Koninkrijk op 15 december 1954 in de Ridderzaal. ©Nationaal Archief-Spaarnestad Photo
Omslag en binnenwerk Henry Cannon

ISBN 978 90 8953 361 6
NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Inhoud

INLEIDING 7

I TEGENDRAADS EN VRIJGEVOCHTEN 11

- 1 Een generaal, een hoogleraar en een burgemeester 11
- 2 'Kind van Carry en Frans' 22
- 3 Studeren in Utrecht 43
- 4 Ambtenaar met linkse sympathieën 53
- 5 Strijden voor rechten van vrouwen 61
- 6 Epiloog 73

II 'ZEGT NEEN' – OORLOG EN VERZET 81

- 1 Ambtenaar in de frontlinie 81
- 2 Dr. Max 94
- 3 Landelijk verzetsleidster 102
- 4 Mobilisatie van vrouwen 111
- 5 Verdeeld verzet 116
- 6 In het hart van de spoorwegstaking 127
- 7 Stichting 1940-1944/1945 136
- 8 Geluk gehad in een slopende tijd 141
- 9 Terugslag en nieuwe taken na bevrijding 144
- 10 Epiloog 157

III TWEE STERKE VROUWEN 167

- 1 Wilhelmina – 'Mevrouw boeit mij zeer' 167
- 2 Rooms-rood, coalitie naar haar hart 188
- 3 Worsteling met Indië 198
- 4 Ontijdige abdicatie? 211
- 5 Voorspraak voor vrouwen 215
- 6 Voor de Utrechtse universiteit 227
- 7 Epiloog 235

IV 'LIEVE CHEF' 245

- 1 Aan de slag met Juliana 245
- 2 Naar Batavia? 249
- 3 Ongekende kritiek 259
- 4 Op de bres voor Bernhard 266
- 5 Aanzet tot de zaak-Hofmans 271
- 6 Met Juliana tegen de executie Willy Lages 280
- 7 Mee op staatsbezoek naar Amerika 283
- 8 Vechten voor vriend en minister Beyen 294
- 9 Huwelijks crisis met gevolgen 302
- 10 Nieuwe tijd 328
- 11 Rust op Weldam 334
- 12 Epiloog 352

NOTEN 361

BRONNEN 437

LITERATUUR 440

LIJST MET AFKORTINGEN 453

PERSONENREGISTER 454

Inleiding

Kort voor de eeuwwisseling vraagt het Historisch Nieuwsblad aan honderdvijftig vooraanstaande Nederlanders om een top vijf van de belangrijkste Nederlandse vrouwen uit de twintigste eeuw. De schrijfster Hella Haasse vindt het op dat moment, eind 1998, te vroeg voor een hitlijst, maar ze noemt wel vrouwen die haar bijzonder aanspreken: 'Aletta Jacobs, Charley Toorop, Ida Gerhardt, Marie Anne Tellegen en Beatrix.' Ze zegt er meteen bij dat deze vrouwen onderling niet vergelijkbaar zijn, dus hoe dan een rangorde maken?¹

De grote onbekende is Marie Anne Tellegen, directeur van het Kabinet der Koningin onder Wilhelmina en Juliana en de hoofdpersoon van deze biografie. Opvallend is dat de anderen van Haasses vijftal, met uitzondering van Toorop, als vanzelf een plaats in dit boek hebben gekregen. Ook Hella Haasse komt erin voor.

Zelf kwam ik Marie Anne Tellegen op het spoor bij het onderzoek voor mijn vorige boek, de biografie van Europa-pionier en minister van Buitenlandse Zaken Johan Willem Beyen.² Deze was bevriend met Tellegen sinds hun Utrechtse studietijd in de jaren tien van de vorige eeuw. Ze hebben spannende raakvlakken. Beiden zijn onafhankelijke en onconventionele geesten met belangstelling voor kunst, cultuur en religie.

Net als Beyen leidt Tellegen een bewogen en interessant leven. Ze laten zich beiden na hun studietijd gelden in het maatschappelijk debat en bekleden interessante posten in belangwekkende periodes, zoals de crisis van de jaren dertig, de Tweede Wereldoorlog en de tijd van de wederopbouw. Maar waar Beyen zich manifesteert als flamboyante man, toont Tellegen zich streng in haar voorkomen en optreden.

De schrijver Toon Tellegen, een verre verwant, herinnert zich haar in de jaren vijftig op jaarlijkse diners van zijn grootmoeder als een vrouw 'met een

kaarsrechte rug, een knotje en een superieure glimlach', en ook als 'een trotse vrouw' die 'door niets en niemand geïmponeerd was'.³ En zo hebben veel mensen haar ervaren.

Wie is deze op het oog ongenaakbare 'meijuffrouw' Tellegen, aan wie eind jaren veertig en gedurende de jaren vijftig in haar functie als schakel tussen staatshoofd en ministers grote invloed op de landelijke politiek wordt toegeschreven? Ze is toen wel 'ongekroonde koningin' en 'onderkoningin' van het land genoemd.

Hoe wordt de rebelse vrouw, die Tellegen in haar jonge jaren is, een geduchte kabinetschef van koninginnen en prominent lid van de gevestigde orde? Hoe handelt ze in die gevoelige functie? En hoe ziet ze als vrouw haar positie in de samenleving? Het zijn vragen waarop ik antwoorden wil geven. Bovenal is deze biografie het verhaal van een leven in een groot deel van de twintigste eeuw – van een vrouwenleven in het bijzonder. Het schildert een portret van een vrouw die er op beslissende momenten is, haar keuzes maakt, en 'nee' zegt als het nodig is.

DANK

Ik ben niet de eerste die studie maakt van het leven en werk van Marie Anne Tellegen. Roos Vermeij schreef in 1992 over haar een gedegen doctoraalscriptie, waar ik dankbaar gebruik van heb gemaakt.⁴ En Mineke Bosch is de auteur van biografische teksten over Tellegen voor het *Biografisch Woordenboek van Nederland* en voor het overzichtswerk *1001 vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis*.⁵ Maar de behoefte aan een 'echte' biografie van Tellegen bleef bestaan, zoals Jolande Withuis heeft onderstreept.⁶

Van grote waarde bij het onderzoek was dat het uitgebreide archief van Tellegen in het Nationaal Archief geïnventariseerd is en toegankelijk voor raadpleging. Verder ben ik de leiding van het Koninklijk Huisarchief en van het Kabinet van de Koning erkentelijk voor toestemming om stukken te kunnen inzien. De behulpzaamheid die ik ontmoette in voornoemde archieven, maar ook bij Atria (Kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis), het Brabants Historisch Informatie Centrum, de Centrale Archief Bewaarplaats Universiteit Utrecht, het Gelders Archief, het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Het Utrechts Archief en het Archief Universiteitsmuseum Utrecht, maakten onderzoeken tot een plezier.

Een groot geluk bij het onderzoek was het contact met Tellegens vriendin en vertrouweling meijuffrouw Janneke Schwartz. De vele gesprekken met haar

waren informatief en een bijzonder genoeg. Helaas kan ze de voltooiing van dit boek niet meemaken. Ze is eind 2013 op hoge leeftijd overleden. Verder is de hulp van de familie Tellegen, en vooral van mevrouw Ockje Nooy van der Kolff-Tellegen, nicht van Marie Anne, en haar man, van grote waarde geweest.

Behalve aan hen ben ik dank verschuldigd aan Martin Baertl, mevr. M. van Beest, mevr. M. Beuker, Irene Blasczyk, Rob Bloemendaal, Wilfred Boom, Mineke Bosch, Frits Broeyer, Jan Willem Brouwer, Wout Buitelaar, Henry Cannon, Hans Daalder, Jelle Gaemers, Lambert Giebels (†), Max en Francien Gitz, Hille en Henny Huigens, René Janssen, Jeroen Jekel, Frank Kanhai, Albert Kersten, Gerda en Jaap de Kleijn, Margarita Anand Koopmans, P.C.B. Maarschalckerweerd, May Meurs, Bas Nugteren, Jan Paulussen, Sierk Plantinga, Tessel Pollmann, Friederike de Raat, Thys Risselada, Frits Schaling (†), Paul Schellekens, Marjan Schwegman, Tineke Spaans-van der Bijl (†), Marian Spinhoven, Egbert Tellegen, Frits Tellegen, Gerrit Tellegen (†), Toon Tellegen, Roos Vermeij, Piet Wackie Eysten, Mom Wellenstein, de familie Wiegerinck (Goor), Harry van Wijnen en Jolande Withuis. Ze zijn op verschillende manieren en momenten een steun voor mij geweest bij schrijven van dit boek.

Gouda, september 2014

W.H. Weenink

Tegendraads en vrijgevochten

1 Een generaal, een hoogleraar en een burgemeester

MARIE ANNE IS NIET de eerste Tellegen die zich in dienst van de staat stelt. De geschiedenis van haar familie kent vele anderen die de afgelopen eeuwen deze weg zouden gaan of die zich uit volle overtuiging sterk zouden maken voor het maatschappelijk belang. Een roemruchte verwant is Jacobus Antonius Tellegen (1771-1855), van wie de familie 'sinds jaar en dag' een handgeschreven manuscript bewaart. Het wordt 'het dagboek van de generaal' genoemd, maar bevat vooral memoires van deze militair.¹

Jacobus Antonius neemt in 1788 op zijn zeventiende dienst in het leger van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, die op haar laatste benen loopt. Hij is eerst vier jaar als cadet gelegerd in de Gelderse vestingstad Groenlo, waar zijn vader arts is. De familie is katholiek. Jacobus Antonius blijft 51 jaar beroepsmilitair en dient onder verschillende regimes: de Republiek onder stadhouder Willem v, de Bataafse Republiek, het door Napoleon ingelijfde Koninkrijk Holland en, ten slotte, het Koninkrijk der Nederlanden onder koning Willem I.²

Hij maakt vele veldtochten mee, loopt vele verwondingen op en is op plekken waar het lot van Europa wordt beslist. In 1812 steekt hij met het terugtrekkende napoleontische leger de Berezina over, een actie waarbij hij ernstig gewond raakt. Als luitenant-kolonel (overste) strijdt hij in juni 1815 bij Waterloo onder commando van de hertog van Wellington. Van deze Engelse bevelhebber heeft Tellegen overigens een weinig gunstige indruk. Meer achting heeft hij voor de krijgsverrichtingen van de Prins van Oranje, de latere koning Willem II.³

Jacobus Antonius Tellegen wordt, na gelegerd te zijn geweest in de garnizoenen van onder andere Nijmegen en Doesburg, 'Plaatselijk Kommandant der Residentie' in Den Haag. In 1835 volgt, op zijn 64ste, bevordering tot generaal-

majoor. In deze rang wordt hij in de zomer van 1839 gepensioneerd, 'op het Pensioen aan die rang verknogt' van 2400 gulden.⁴

Marie Anne stamt niet rechtstreeks van de generaal af, maar van diens jongere broer, Antonius Otto Hermannus (1772-1830). Deze wordt arts, net als zijn vader.⁵

Hij vestigt zich in Groningen, bouwt hier een uitgebreide praktijk op en wordt via zijn vrouw Cornelia Johanna, afkomstig uit het patriciërsgezicht Cremers, opgenomen in wat de historicus Johan Huizinga omschrijft als 'het kleine maar eigenaardige kringetje van deftige Groningsche katholieken'.⁶

LIBERALE PROFESSOR

De verhouding tot de staat boeit ook de directe voorvaders van Marie Anne Tellegen. Bernardus Dominicus Hubertus Tellegen (1823-1885) is haar grootvader van vaderskant en zoon van de bovengenoemde arts Antonius Otto Hermannus. Deze befaamde telg is niet alleen een vooraanstaand hoogleraar staatsrecht en volkenrecht aan de Groningse Rijksuniversiteit, hij is ook actief in de politiek, onder andere als lid van de Provinciale Staten van Groningen. Hij wordt in zijn tijd beschouwd als de 'aangewezen leider' van de liberale partij in Groningen. Volgens hem wordt het algemeen belang het beste gediend door 'de verwezenlijking van de vrije maatschappij in den vrijen staat'.⁷

Zijn zwakke gezondheid remt hem in het aanvaarden van landelijke functies, zoals het lidmaatschap van de Tweede Kamer en een ministerschap, dat hem 'meer dan eens werd aangeboden'. Wel neemt hij in 1883 zitting in de Staatscommissie tot herziening van de Grondwet – ook omdat de inrichting van de staat hem na aan het hart ligt.⁸ Niet lang daarna overlijdt hij, net als zijn vader, op betrekkelijk jonge leeftijd.

Huizinga noemt hem in 1914 in zijn studie van de Groningse universiteit 'het politieke hart van stad en gewest' gedurende twintig jaar en 'een in ieder opzicht harmonische persoonlijkheid, die alles wat hij was, van ganscher harte was: een echte liberaal, een echte Groninger en een echte professor. [...] De gave van het juiste woord en den juisten toon was hem in de hoogste mate eigen; hij kon ontspannen, waar misverstand dreigde, en den knoop doorhakken, die verward raakte. [...] De liberaal van 1848 in zijn edelste stempeling'.⁹

Marie Anne zal haar grootvader later met ere vermelden. Niet alleen omdat hij zijn verantwoordelijkheid neemt op maatschappelijk en politiek gebied, maar vooral wegens zijn standpunt dat mannen en vrouwen gelijke rechten moeten hebben: 'Mijn grootvader, die hoogleraar in het staatsrecht in Groningen was, hield al in 1870 voor het Nut voor het Algemeen een rede, waarin hij

een betere opleiding voor de jonge meisjes bepleitte, zodat zij niet het slachtoffer van de huwelijksmarkt zouden worden.’¹⁰

Deze toespraak, *De toekomst der vrouw*, krijgt veel aandacht en verschijnt in druk. Professor Tellegen slaat, verwijzend naar de in die dagen gevierde Britse denker John Stuart Mill, stap voor stap bressen in de heersende opvatting over vrouwenemancipatie als een dwaas en gevaarlijk streven. Als overal waar men naar vooruitgang streeft het idee van gelijke rechten voor de vrouw doorbreekt, is dat dan wel dwaasheid, vraagt hij zich af. Nee, zo houdt hij zijn gehoor voor, het is niet ‘een volkswaan van den dag’, maar ‘eene levensvraag der toekomst’.¹¹

Via een veroordeling van het lot van de ongehuwde vrouw in die tijd – de vrouw die haar ‘bestemming’ om te trouwen niet bereikt, die slechts laagbetaalde betrekkingen kan aannemen en daardoor in een maatschappelijk lichtledig verkeert – vraagt Tellegen zich af of ‘de toestand der vrouw wel is wat hij behoort te wezen’. Ja, ook die van de gehuwde vrouw, want al snel uit hij kritiek op de bestaande huwelijkswetgeving die de getrouwde vrouw ‘onmondig’ maakt en haar haar vrijheid ontnemt. Aan het huwelijksrecht ligt volgens hem het idee ten grondslag dat de vrouw ‘een wezen is van eene mindere soort’. Terwijl het zo anders kan: het huwelijk als ‘zamensmelting van twee vrije wezens; door den band van genegenheid en van gemeenschappelijk streven in eene hogere eenheid opgelost’. In die gelijkwaardigheid is – ‘waar dit vereischt wordt’ – een werkende vrouw ‘geene schande, maar eene eer’ – zoals te leren is van vrouwen uit ‘de min bevoorregte klassen’.¹²

Marie Anne Tellegen zou, als ze in het midden van de jaren dertig opeens ‘heftig in de vrouwenstrijd [is] gewikkeld’, het plan opvatten om die oude brochure van ‘Grootpapa Tellegen’ weer uit te geven, en dan ‘met een inleiding van zijn kleindochter’, aldus een brief aan hartsvriendin An Maas.¹³ Het blijft bij een plan.

STIMULANS VOOR ALETTA JACOBS

De stellingname van grootvader Tellegen, in een charmante betoogvorm gegoten, heeft effect. Voor Aletta Jacobs, die een jaar later als eerste vrouwelijke student zou worden toegelaten tot de Groningse universiteit (om medicijnen te studeren), is *De toekomst der vrouw* een stimulans om haar weg te gaan. ‘De inhoud miste zijne werking op mij niet,’ schrijft ze later in haar *Herinneringen*.¹⁴ Ze zal de brochure die van Tellegens rede is gemaakt, vaak aanhalen om te onderstrepen hoezeer het geboden is dat vrouwen dezelfde rechten hebben als mannen.¹⁵

Op zijn beurt is ook prof. Tellegen verheugd over de vorderingen van Aletta

Jacobs. Kort nadat ze in 1872 haar propedeuse haalt, schrijft hij enthousiast in een (niet gesigneerd) artikel in *Het Vaderland*: 'Zoo iets kon niet geschieden te Leiden, te Utrecht. Het was alleen mogelijk te Groningen in het radicale noorden.' In dit krantenstuk pleit hij ervoor dat de resultaten die vrouwelijke studenten halen, uit een onbevooroordeeld oogpunt worden beoordeeld. En hij stelt vragen die op veel van zijn lezers ongemakkelijk zullen overkomen: Waarom hebben we er geen probleem mee als een vrouw zieken verzorgt, maar kunnen we niet aanvaarden dat ze arts wordt? En waarom zou een vroedvrouw wel een goede huisvrouw kunnen zijn, en niet een vrouwelijke dokter?¹⁶

Zelf geeft de liberale hoogleraar, die zeven was toen zijn vader overleed en die volgens Huizinga zijn opvoeding kreeg in 'een vrouwelijke omgeving', zijn gezin de ruimte om emancipatie in de praktijk te brengen. Dochter Ockje is in 1872 een van de eerste leerlingen van de middelbare meisjesschool in Groningen.¹⁷ En zijn huwelijk met Johanna Sepina Boldewina Adriana barones van Ittersum is, zoals Tellegen het in zijn toespraak *De toekomst der vrouw* als ideaal ziet, een liefdesband in vrijheid.¹⁸ Zijn neef en latere schoonzoon, Johan A. Tellegen, blijkt door het vuur van zijn oom aangestoken en verdedigt in een debatingclub van rechtenstudenten de stelling: 'De meening dat de vrouw in het algemeen achter staat bij den man is uit de geschiedenis te verklaren. Geen grond is er echter om aan te nemen dat het wezen der vrouwelijke natuur die mening wettigt.'¹⁹

Vrijheid van denken, vrijheid van handelen en emancipatie liggen dus in het voorgeslacht van Marie Anne Tellegen besloten. Haar grootvader toont dit ook als hij zich wegens zijn kritiek op de onfeilbare paus afkeert van het rooms-katholicisme. Na contact met een hervormde predikant gaat hij over naar de Nederlands-hervormde kerk, wat het begin markeert van de protestantse Tellegen-tak. Uit protest tegen de orthodoxie verlaat hij overigens ook die kerk en sluit hij zich aan bij de remonstrantse gemeente in Groningen.²⁰

MAATSCHAPPELIJKE BELANGSTELLING

De vader van Marie Anne Tellegen gaat eveneens een glanzende carrière tegemoet met aandacht voor de publieke zaak. Jan Willem Cornelis (roepnaam: Jan Willem) (1859-1921) kiest in tegenstelling tot zijn vader en grootvader aanvankelijk een technische loopbaan,²¹ maar hij zal even liberaal en sociaal naar buiten treden.

Hij vertrekt na het behalen van zijn diploma hogere burgerschool (hbs) naar Delft om voor civiel ingenieur te studeren. Na zijn studie werkt hij enige jaren aan de aanleg van het transportnetwerk van de industrialiserende negentiende

eeuw: de spoorwegen – tussen Groningen en Delfzijl en tussen Apeldoorn, Deventer en Almelo. Bij dit laatste project, als Jan Willem in Deventer is gestationeerd, blijkt dat hij méér is dan een technisch ingenieur. Hij heeft grote maatschappelijke belangstelling, waarvan hij in de rubriek ‘Staten-Generaal’ van het tijdschrift *De Ingenieur* blijk geeft. Kritisch volgt hij de behandeling in het parlement van economische en technische kwesties.²²

In 1887 wordt Jan Willem hoofdopzichter bij Gemeentewerken in Arnhem, om er drie jaar later directeur te worden. In die baan kan hij zijn interesse in de problemen van de samenleving aan de praktijk toetsen. Inmiddels is hij getrouwd met Alida Johanna Jacoba (Johanna) Fock (1865-1941), afkomstig uit een rijke en invloedrijke doopsgezinde familie. Ze is dochter van Cornelis Fock, commissaris des Konings in Zuid-Holland en eerder burgemeester van Amsterdam en minister van Binnenlandse Zaken.²³

REDDER VAN SONSBEK

Arnhem heeft een periode achter de rug waarin welgestelden, onder wie veel Indiëgangers, zich in de stad vestigen. Door de mooie ligging, de goede voorzieningen en de spoorwegverbindingen is het een goed alternatief voor Den Haag – vandaar dat Arnhem wel het ‘Haagje van het Oosten’ wordt genoemd. Samen met de ontmanteling van de vestingwerken, die in pleinen, singels en plantsoenen veranderen, zorgen de nieuwe villa’s en herenhuizen ervoor dat halverwege de negentiende eeuw een ‘luke woonstad’ ontstaat, zoals het gemeentebestuur die voor ogen heeft. De bouwactiviteiten voor stadsuitbreiding, spoorwegen en de zich schoorvoetend vestigende industrie trekken daarnaast grote groepen arbeiders naar Arnhem. Zij komen vaak terecht in sloppenwijken, waar wantoestanden heersen. Arnhem wordt in de tweede helft van de negentiende eeuw steeds meer ook een werkstad.²⁴

Op beide terreinen – het stimuleren van Arnhem als aangename woonomgeving voor rijken én het zorgen van goede behuizing voor minderbedeelden – spant Tellegen zich in als directeur Gemeentewerken, en dat in een periode van stagnerende groei.²⁵

Vooruitlopend op de Woningwet van 1901 saneert hij de wijk Klarendal via onteigening van de krotten, de medefinanciering van een woningbouwvereniging door de overheid en het stellen van kwaliteitseisen aan de huizen. De door Tellegen voorgestane grootschalige aanpak wordt als ‘zeer vooruitstrevend’ omschreven en als ‘een volstrekt unieke gebeurtenis in Nederland’.²⁶

Wat de leefbaarheid en de verfraaiing van de stad betreft, schrijft de directeur Gemeentewerken in 1899 geschiedenis met zijn doorslaggevend handelen bij

de aankoop door de gemeente van het landgoed Sonsbeek, dat diep in de stad steekt. Hij weet de gemeenteraad ervan te overtuigen dat dit bosrijke en parkachtige terrein met bebouwing van allure niet in handen van projectontwikkelaars moet komen.²⁷

‘Ik geloof, dat Arnhem, door Sonsbeek te koopen, een daad zal plegen, die niet alleen in de stad zelve maar in het geheele land zal worden toegejuicht en ik acht het volstrekt niet onmogelijk, dat deze daad de trek naar Arnhem, die op dit oogenblik nagenoeg nul is, zal aanwakkeren,’ schrijft Tellegen in een geheime brief aan burgemeester en wethouders. Hij waarschuwt: ‘Koopt Arnhem Sonsbeek niet, dan zal deze negatieve daad zonder twijfel in latere jaren evenzeer betreurd als niet begrepen worden.’²⁸

Hoewel de gemeente krap bij kas zit, laat het stadsbestuur zich overtuigen door de hoge ambtenaar. ‘Voor de grandeur van de stad was er altijd geld,’ aldus de Arnhemse historicus Martin van Meurs.²⁹

TELLEGENBANK

Tellegen, aan wie op Sonsbeek de Tellegenlaan en de Tellegenbank (met uitzicht op de grote vijver) herinneren,³⁰ is een gezaghebbend man met grote invloed op het bestuur van de stad. Ook in het licht van het latere optreden van dochter Marie Anne is zijn uitspraak bij de begrafenis van Arnhems burgemeester D.J.A.A. van Lawick van Pabst in 1899 veelzeggend. Hij betoogt in zijn grafrede dat een ambtenaar geen ‘blind werktuig in handen van anderen is’. Een gemeenteraadslid tekent protest aan tegen deze taakopvatting, zonder dat het resultaat heeft.³¹

De macht die Tellegen heeft, zorgt voor jaloezie. Dat maakte zijn positie in de stad langzamerhand moeilijk, ook al had hij na de aankoop van Sonsbeek gezegd: ‘Nu kunnen we nooit meer uit Arnhem weg.’ Zeker als burgemeester en wethouders bezwaar maken tegen verhoging van zijn traktement, besluit Tellegen naar banen elders te solliciteren, wat hem gemakkelijk afgaat nu hij door zijn optreden in Arnhem landelijk bekend is geworden.³²

De manier waarop hij de huisvesting en woningbouw in Arnhem aanpakt, trekt onder andere de aandacht van het gemeentebestuur van Amsterdam. Hier verkeert de stadsuitbreiding in een crisis, de woningbouw is ‘ontaard in revolutiebouw’ en ‘ernstige instortingen [hebben] de burgerij de ogen geopend’. Als Jan Willem Tellegen in gesprek is met de gemeente Haarlem, krijgt hij een aanbod van Amsterdam. Dat trekt hem meer en hij wordt met ingang van 1 april 1901 benoemd tot directeur van de op die datum ingestelde dienst Gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht.³³

PLANTEN ZOEKEN AAN DE ZEEBURGERDIJK

Marie Anne is dan zeven jaar. Ze is in Arnhem geboren, aan de Dijkstraat 11 (in het huidige Spijkerkwartier), op 30 december 1893, als vierde kind in het gezin, dat dan al bestaat uit twee zonen en een dochter. Later gaat de familie groter wonen aan de Boulevard Heuvelink. Ook al heeft Marie Anne er slechts haar eerste kinderjaren doorgebracht, de stad zal een bijzondere plaats in haar hart houden. Zo zal ze najaar 1944 treuren om de verwoestingen die de Slag om Arnhem aanricht.³⁴

Marie Anne logeert tijdens de drukte van de overgang naar Amsterdam met haar oudere zus Johanna, die 'Zus' wordt genoemd, op slot Zuylen bij Utrecht. Als de meisjes een rondleiding door het kasteel krijgen, wijst de gids op een kamer met de woorden 'Dit is de kamer van Belle'. Het is de eerste kennismaking van Marie Anne Tellegen met de veelzijdige achttiende-eeuwse schrijfster en onafhankelijk denker Belle van Zuylen, die hier had gewoond. Ze zal zich haar leven lang door de geschriften van Belle laten inspireren. Slot Zuylen zal de enige plek zijn 'waar ik kinder herinneringen heb', schrijft Marie Anne Tellegen in september 1945. Ze blijft er graag komen en logeert er vaak.³⁵

Over de vroege jeugd van Marie Anne is weinig bekend. In haar archief bevindt zich wel een poëziealbum uit die tijd. Haar moeder schrijft hierin, kort na de verhuizing, een mogelijk richtinggevend versje:

Beste Marianne,

*Gaat er iets niet naar uw zin,
Laat uw zin er dan naar gaan;
Wie dat kunstje leert verstaan,
Maakt van elk verlies gewin.
je moeder*

Amsterdam, 15 October 1901³⁶

Marie Anne lijkt als jong meisje in Amsterdam en daarbuiten haar weg te vinden. In een vroegwijze brief aan haar moeder, die dan bij familie logeert, schrijft ze in mooi regelmatig handschrift over haar belevenissen op een oktoberdag in 1905. De dan elfjarige vertelt onder andere over een uitstapje per tram – deels onder begeleiding – naar de Zeeburgerdijk om planten te zoeken. Ze benoemt wat ze aan de Zuiderzee vindt: 'Zeeaster of Sulte, Zeeporcelain, Zeekoraal, een soort van Chrisanthemum, en nog een die ik niet ken.' De liefde

voor de natuur, en voor de zee, zit er al vroeg in. Dat geldt ook voor de ‘winterhanden’, waar ze zo vroeg in de herfst al over klaagt.³⁷

Ingenieur Tellegen maakt zich in Amsterdam net zo verdienstelijk voor verbetering van de volkshuisvesting als in Arnhem. Het stempel dat hij drukt op bouw- en woningtoezicht is nu nog zichtbaar. Hij is de ontwerper van de uitgebreide en vooruitstrevende bouwverordening – ‘een voorbeeld voor geheel Nederland’³⁸ –, waarin hij onder andere het bouwverbod opneemt van alkoven in nieuwe woningen. Deze meestal vensterloze achterkamertjes zijn een bron van onhygiënische toestanden. Het college van burgemeester en wethouders schrapte evenwel deze bepaling, hetgeen vervolgens ongedaan wordt gemaakt doordat een socialistisch amendement een meerderheid krijgt in de gemeenteraad. Tellegens strijd tegen de goedkope ‘revolutiebouw’ uit de negentiende eeuw en begin twintigste eeuw kan doorgaan. Dit tot ongenoegen van een groep aannemers en architecten die de woningnood wil aangrijpen om kwalitatief ondeugdelijke huizen te bouwen. Ze noemen zijn beleid het ‘schrikbewind van Tellegen’.³⁹

Zijn maatschappelijke betrokkenheid uit zich ook in zijn partijpolitieke opvattingen. Zo neemt hij in 1901 afscheid van de Liberale Unie, waarvan hij bestuurslid is, en sluit hij zich aan bij de nieuwe links-liberale Vrijzinnig-Democratische Bond.⁴⁰ In 1913 verlaat hij deze partij weer, om verder partijloos te blijven.⁴¹

Bij het vechten tegen slechte huisvesting leert hij het socialistische gemeenteraadslid F.M. Wibaut kennen en waarderen. Wibaut is lid van de Gezondheidscommissie, waar hij zich met onbewoonbaarverklaringen bezighoudt. In nauwe samenwerking pakken ze de opruiming van krotten aan. Het is het begin van een jarenlange hechte vriendschap tussen mannen die elkaar vertrouwen.⁴²

BURGEMEESTER VAN AMSTERDAM

Dat blijkt bij de benoeming van Tellegen tot burgemeester van Amsterdam in de lente van 1915. Tellegen stelt Floor Wibaut, inmiddels wethouder van Volkshuisvesting en Arbeidszaken, lang van tevoren per brief op de hoogte van de ontwikkelingen rondom zijn persoon.⁴³

De aanstelling van Tellegen in deze functie, op voordracht van de liberale minister van Binnenlandse Zaken, P.W.A. Cort van der Linden, komt als een niet voor iedereen aangename verrassing, hoezeer men Tellegens werkkraacht ook waardeert. De aftredende burgemeester, jhr. A. Röell, vindt hem te progressief en te weinig bekend in de ‘toonaangevende kringen’ van de hoofdstad, van

wier steun hij afhankelijk zou zijn. Dit zou hem in zijn ambt niet representatief genoeg maken. Een gemeenteraadslid weigert samenwerking met Tellegen, die eerder als ambtenaar zijn ondergeschikte was.⁴⁴

Als verdediging tegen degenen die menen dat hij als ambtenaar slechts bevelen had op te volgen en daardoor niet geschikt is om burgemeester te worden, zegt de nieuwe burgemeester in zijn aanvaardingsrede: 'Nimmer is mij kunnen bevolen worden mijn handteekening te zetten onder een voorstel of een advies, waarmede ik het niet eens was.'⁴⁵

De benoeming scheidt de pers in twee kampen. De *Telegraaf* acht het opmerkelijk dat de nieuwe burgemeester geen meestertitel draagt en niet tot de Amsterdamse handelswereld behoort. Het sociaaldemocratische dagblad *Het Volk* juicht de keuze voor de bekwame, bescheiden en democratische Tellegen juist toe als een teken van de nieuwe tijd.⁴⁶

OVERWERKT

Tellegen loodst, samen met Wibaut, de stad door de Eerste Wereldoorlog, met al zijn problemen van tekorten en spanningen. Een dieptepunt is het neerslaan van het Aardappeloproer van 1917, waarbij doden en gewonden vallen. Het grijpt Tellegen aan: 'De dood van enkele Amsterdammers bleef aan zijn gezondheid knagen, roofde de rust zijner dagen, den slaap zijner nachten,' schrijft Wibauts partijgenoot Meyer Sluysen.⁴⁷ De verwijten die de burgemeester van sommige raadsleden krijgt, raken hem diep.⁴⁸

Wibaut, verantwoordelijk voor de levensmiddelenvoorziening, zal later in zijn memoires optekenen: 'Het was voor mijn gevoel onverdragelijk, dat ook in Amsterdam met een volkomen democratischen Burgemeester als hoofd der politie, en met een hoofdcommissaris van politie, dien ik kende als een zachtmoedig man, die afkeer van geweld had, geen ander middel was gevonden om de daad van oproerigheid te stuiten dan schieten.'⁴⁹

De burgemeestersjaren in crisistijd vergen veel van Jan Willem Tellegen, wat aan zijn uiterlijk valt af te lezen: een gezicht vol rimpels, ogen die moe en hol staan. Kan zijn gezondheid het vele werk aan waarmee hij zich belast? Een extra knak voor zijn gestel is in januari 1920 de dood van zijn oudste zoon, Bernard (Bernardus D.H.), kort nadat deze met tuberculose uit Indië was teruggekeerd. Als Tellegen in 1921 tijd neemt om te herstellen – er blijken intussen hartproblemen te zijn opgetreden – en te ontspannen, is het te laat. Kort na terugkeer van een buitenlandse vakantiereis overlijdt hij op 16 april 1921 in Amsterdam. Aan zijn werk kwam 'nooit een eind', memoreert waarnemend burgemeester en vriend Floor Wibaut aan het graf. Vriend en vijand roemen Tellegen na zijn

dood als een onkreukbaar magistraat.⁵⁰ De invloedrijke Amsterdamse bankier Ernst Heldring maakt een minder gunstig getoonzette kanttekening. Een dag na de dood van de burgemeester noteert hij in zijn dagboek: 'De brave Tellegen is gestorven, het slachtoffer van overwerking in zijn burgemeestersambt, waarin hij te veel zelf wilde doen. Wibaut [...] bevestigde mij dit, en zeide mij dat hij zich inzonderheid niet van de details van technische vraagstukken wist los te maken. Hij was een bekwaam en sympathiek man, die buitengewoon moeilijke tijden als burgemeester medegemaakt heeft, waarin hij over het algemeen een goede rol speelde. Hij had echter niet de touwtjes in handen, noch in den Raad noch in het College van B&W. Wibaut was zijn meerdere.'⁵¹

De burgemeester zelf was, zo zou zijn weduwe later opmerken, het meest trots op de grote uitbreiding van het grondgebied van de hoofdstad onder zijn bestuur. Ook wat dat betreft, wordt hij als 'een van de pioniers' erkend.⁵²

Het is een zware tijd voor de familie Tellegen. Een jaar na haar vader zou ook de jongste dochter van het gezin, Ockje, overlijden.

MODERNE OPLEIDING

Wibaut richt zich in zijn grafrede expliciet tot Tellegens kinderen met de woorden: 'Uw vader heeft u gegeven en gelaten het beste wat er is: een naam die u vele deuren zal openen.'⁵³ Het is de vraag of Marie Anne hier troost uit put en of dit de manier is waarop ze de herinnering aan haar vader hoog wil houden. Ze is dan al een tijd haar eigen weg gegaan en heeft zich een onafhankelijke en non-conformistische levensstijl met bijbehorende opvattingen aangemeten – niet tot genoegen van haar, toch liberaal-vrijzinnige, ouders.

Het heeft de latere achting voor hen niet in de weg gestaan. 'Bij mijn hele ontwikkeling heb ik erg veel aan mijn ouders te danken,' zegt ze aan het eind van haar leven.⁵⁴ 'Integriteit is het belangrijkste, zei mijn vader altijd. Je moet alles doen wat je wordt opgedragen, maar zet nooit je handtekening als je niet achter de gevolgen staat.'⁵⁵

Dit is niet het enige wat hij haar meegeeft. Zo stuurt haar vader haar niet naar het gymnasium, maar naar de 'Tweede Hoogere Burgerschool met vijf jarigen cursus voor jongens (!) te Amsterdam' aan de Roelof Hartstraat. Het is een middelbare schoolopleiding die hijzelf ook had gevolgd, net als overigens zijn vrouw. Hij vindt de hbs moderner en beter in de tijd passen dan een klassieke opleiding. Marie Anne blinkt uit in geschiedenis en rechtlijnig tekenen, met negens op de eindlijst. De cijfers voor scheikunde, Frans en natuurlijke historie (biologie) blijven achter.⁵⁶

Haar ouders laten haar kennisnemen van de wereld buiten Nederland. Het